

રાધવજુ માધ્ય

(જન્મ : 1-6-1961)

રાધવજુ દાનાભાઈ માધ્યનો જન્મ અમરેલી જિલ્લાના દેવળિયા ગામે થયો. એમ.એ., પીએચ.ડી., સુધીની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. નવલિકા, નવલકથા, નાટક તેમજ લોકસાહિત્યક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન મૂલ્યવાન રહ્યું છે. ‘ઝાલર’, ‘અમરફળ’, ‘જળતીર્થ’, ‘કૂખ’, ‘લોકવાણી’, ‘બે શબ્દની વાત...’ એમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. સાહિત્યની વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા સન્માન-પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે. શિક્ષણક્ષેત્રે અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તક નિર્માણ તેમજ પ્રશિક્ષણ-સંશોધનક્ષેત્રે રાજ્ય તેમજ રાજ્ય બહાર તેમણે મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. ‘મારો શિક્ષણગાથા’, તેમજ ‘વર્ગ એ જ સ્વર્ગ’ એમનાં શિક્ષણ વિશેનાં પુસ્તકો છે. ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (જીસીઈઆરટી) ગાંધીનગરમાં સેવારત છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા એમનું પુસ્તક ‘લોકવારતાની લહાણ’ પ્રગટ થયું છે, એમાંથી આ લોકકથા લીધી છે.

કાઠિયાવાડ પંથકના સાવ નાનકડા ગામમાંથી, એક રાજ્યી-દરબાર પસાર થાય છે. ગામ પોતાના જાણીતા કવિરાજનું હોવાથી તેમને યાદ કરે છે. કવિરાજ ગામના પાદરમાં આવે છે અને દરબારને આગ્રહ કરી પોતાના ઘરે લઈ જાય છે. એકબીજાના ખબર-અંતર પૂછે છે. વરસ નબળું હોવાથી ખાસ અનાજ પાકયું નથી એવું દરબાર જાણી લે છે. પછી પોતાના રાજમાં જઈ કવિરાજ માટે અનાજનાં ગાડાં મોકલાવે છે. કવિરાજ એકાએક આવેલા રાજનાં ગાડાં જોઈ વિચારમાં પડી જાય છે. દરબારે પોતાને લાલચું તો નહિ સમજ્યો હોય ને? એને લાગી એવું આવે છે પણ પછી થાય છે કે દરબારની ઉદારતાને લીધે અનાજ મોકલ્યું હશે. આ કથામાં તળપદ પરિવેશ, રીત-રિવાજ, લોકબોલીનો વિનિયોગ અને નિહિત મૂલ્ય-સંસ્કારની એક વિસરાયેલી સંસ્કૃતિ જાણે સજીવન થાય છે.

સૂરજ આથમવાની તૈયારીમાં છે. ખુલ્લા આભમાં કેસરી રંગના દીવડા ઝળહળવા લાગ્યા છે. સલૂણી સાંજ નવોઢા નારીની જેમ ધીમે ધીમે પગલાં ભરતી જાણે ચકલીના માળા જેવા ગામમાં ગૃહપ્રવેશ કરી રહી છે. આભ વીજતાં પંખીડાં પણ માળા ભણી પ્રયાણ કરી રહ્યાં છે. ગામનું મહેનતું મનેખ ઠોર-ઠાંખર સાથે ગામ ભણી આવી રહ્યું છે. વહેલી પરોઢથી ઉલેચાઈ ગયેલું ગામ પાછું સભર થવા લાગ્યું છે.

આવી અહુરી વેળાએ, કાઠિયાવાડ તાબેના નાનકડા એવા સનાણી ગામના પાદરમાંથી એક ઘોડાગાડી પસાર થઈ રહી છે. કોઈ ગામ આવ્યાનો અણસાર આવતા, અંદર બેઠેલા દરબારે હળવો ખોંખારો ખાધો. તે સાથે જ ચાલકે લગામ ખેંચી... ને તેજીલા તોખાર હણહણાટી કરતા ઊભા રહી ગયા હતા. ત્યાં દરબારનો રૂઆબદાર અવાજ પ્રગટ્યો : ‘ભાઈ! કયું ગામ આવ્યું!’

‘બાપુ! ઘોડાગાડીના ચાલકે ઉત્તરમાં કહ્યું : ‘આપદું સનાણી ગામ છે!’

‘હે...! સનાણી ગામ... તો તો કવિરાજ ગગુભાનું ગામ!’

‘હા, બાપુ....’ ચાલકે વાતમાં સાક્ષી પુરાવતાં કહ્યું : ‘છે તો ગગુભાનું ગામ.’

‘તો પછી કવિરાજને ખબર દેવડાવો....’ આમ કહેતાં દરબાર ઘોડાગાડીમાંથી બહાર આવ્યા. પોતાના દરબારી લેબાશને જરી ઢીકઠાક કર્યો. પછી સ્વગત બોલતા હોય એમ બોલ્યા : ‘કાલ સવારે ગગુભાનો મીઠો ઠપકો સાંભળવો પડે - પાદરમાંથી નીકલ્યા તોય મને યાદ ના કર્યો!?’

‘હા બાપુ, હમણાં કો’ક હારે હંદેહો કે’વડાવું છું....’ ચાલક આમ કહી કોઈ જણાને શોધતો ઊભો રહ્યો.

હડાળા આમ તો કૂલડા જેવું નાનું રૂપાળું રજવાદું પણ તેની સુગંધ ચોમેર પ્રસરી ગયેલી. ખાસ તો દરબારી ગઢમાં કસુંબલ ડાયરો ભરાય. તેમાં સત, ધરમ ને સાહિત્યની મંડાળ મંડાય. દરબારની સારપ ને મોટપ માથે આ છોગું હતું. તેથી સુવાસ પ્રસરેલી. આ ડાયરામાં લીલા શાખના ચારણ કવિ ગગુભા ને સામે સમંદર સમા દરબાર વાજસૂર વાળાની પણ બેઠકો થાય. કયારેક મૌંધેરા મહેમાન એવા કલાના સાગર ‘કલાપી’નાં પણ પગલાં થાય.

હડાળા રાજના ગ્રીજા રાજ્યી એવા રામવાળા મૂળું વાળાને ત્યાં પણ ગગુભા આવે... તેમની મનભરી

મહેમાનગતિ માણો. ગગુભા ક્યારેક દરબારને મીઠી ને આગ્રહભરી વિનંતી કરે : ‘બાપુ, અમે તો આંયા, પેટમાં ટાક્ક વળે એવી મે’માનગતિ લ્હાવો લઈ છીએ પણ આપ તો અમ ગરીબની ઝૂંપડીએ પધારો! પછી કહે : ‘અમારું આગણું પાવન કરો!’

‘ભલે કવિરાજ...! તમારો આગ્રહ છે પણ અન્નજળ હશે તો ક્યારેક આવી જવાશે!’ દરબાર આમ મીઠી વિનંતીનો આશાભર્યો ઉત્તર આપે. આમ વખતોવખત ચાલે... પણ આજે ખરેખરનો મોકો મળી ગયો.

આ બાજુ કવિરાજ ગગુભાને સંદેશો મળ્યો કે, દરબારસાહેબ ગામના પાદરમાં પધાર્યા છે. વાત સાંભળતાં તો ગગુભાએ ભાવવિભોર થઈ ઉઘાડા પગે દોટ દીધી : ‘હું...! બાપુ રામ વાળા પાદરમાં ઊભા છે!’

ગામડાંના ઉબડખાબડ રસ્તાને ઝાંખુપાંખું અજવાળું વીધતા કવિરાજ ઉતાવળા પગે ગામના પાદરમાં આવ્યા ને અંતરના અથળક ઉમળકાથી આવકારતા દરબારને કહ્યું : ‘પધારો... પધારો... મારા અન્નદાતા.... આજ ચકલીના માણે ગરુડ પધાર્યા... અમારું આંગણું પાવન કરો!’

દરબાર કવિરાજના ઉમળકાને હદ્યના કરંદિયામાં શાસથી ભરી રહ્યા હતા.

‘બાપુ! આપ આમ પધાર્યા ને જાણો સોનાનો સૂરજ ઊંઘો...!’ કવિરાજ ગગુભાના સ્વરમાંથી જાણો નરવી ને ગરવી લાગણીની સરવાણી ફૂટવા લાગી.

ગામનું પાદર, ઝાંખુપાંખું અજવાળું ને તેમાં આવા મબલક મેળા જેવાં મનેખની મીઠી ગોઠડી સાંભળવા વટેમાર્ગું પણ ઊભા રહી ગયાં હતા અને સાંજ તો જાણે આગળ વધવાનું ભૂલી ગઈ હતી!

‘કવિરાજ! દરબારે કહ્યું : આપની લાગણીને હું સમજું છું. મને પણ આપને ત્યાં આવવાની તાલાવેલી છે પણ મોઢું થઈ ગયું છે.. રોકાવાય એમ નથી.’

ગગુભા હાથ જોડી એમ ઊભા રહ્યા.

‘આ તો અહીં નીકળ્યા તે થયું કે ગગુભાને મળતા જઈ!’

‘આપ રાજીવીએ મને ગરીબને આમ યાદ કર્યો તે ધન્ય ભાગ્ય... મારાં.’ હર્ષવેશમાં ગગુભાનો સ્વર ક્ષીણ થવા લાગ્યો હતો : ‘પણ આજ રાતની રેણુ રોકાવ તો ધર જ નહિ, આખું ગામ રાજ થાશો!’

‘આગ્રહ છે તો ચા-પાણી પીવડાવી ધો બસ...’

દરબાર ગગુભા ઘરે આવ્યા. ચા-પાણી પીધાં. એકબીજાના પરિવારના ખબરઅંતર પૂછ્યા. પછી દરબારે હળવેકથી પૂછ્યું : ‘કવિરાજ! ઓણ સાલ અનાજ-પાણીનું કેવું છે!?’

ઓણ સાલ વરસાદ મન મૂકીને વરસ્યો નહોતો. નબળા ચોમાસાના લીધે ખેતરમાંથી ખાસ કાંઈ નીપજ્યું નહોતું. જેથી ગગુભાએ સાવ નબળો જવાબ આપતાં કહ્યું : ‘છે નંઈ જેવા...’

દરબાર જવાબ સાંભળી પળભર વિચારતા થઈ ગયા. પછી થોડીવાર આડાઅવળી વાતો ચાલી. ‘મોઢું થયું છે...’ આમ કહી દરબાર રવાના થયા. પણ તેઓના મનમાં એક વાત ઘર કરી ગઈ હતી. કવિરાજ ગગુભાએ જ્યારે કહ્યું કે, ચકલીના માણે ગરુડ પધાર્યા....! તેનો અર્થ એ નહિ થતો હોય ને, ‘પણ ચકલી ચણ વગરની છે!?’ આ સંશયનો રવૈયો દરબારના મનમાં ફરવા લાગ્યો. અંતરમનને કોરવા લાગ્યો. પોતાને ગરુડની ઉપમા આપી અને કવિરાજ ખુદ ચકલી સમાન રહ્યા....

દરબાર હડાળા આવ્યા. મોઢેથી વાળુ-પાણી કરી, ઢોલિયે પોઢ્યા. પણ ઊંઘ આવી નહિ. પડખાં ઘસતા રહીરહીને આ એક વાત મનમાં ઘભરવલોણાની જેમ ઘૂમ્યા કરતી હતી.

‘કવિરાજે ચકલી અને ગરુડની ઉપમા આપી ક્યાંક મરમમાં સંભળાવી તો નહિ દીધું હોય ને!?’

‘એમ જ... નહિતર કવિરાજ બોલે શું કરવા!?’ દરબારના દિલમાં રેણુ થઈ ગઈ, પાંક થઈ ગયું.

સવારમાં દિ’ ઊગતાંની સાથે જ દરબારે હુકમ કર્યો : ‘ખારી ગામનો જે વજે, સનાળી ગામે મોકલી ધો.’

ખારી ગામેથી આવેલા અનાજનાં ગાડાં જે બગસરા ગામે મોકલવાના હતા પણ દરબારનો હુકમ થતાં સનાળી ગામ માટે સાબદાં કરાયા. સાથે કામદારે પસાયતા ભેળી એક ચિંઠી પણ લખી દીધી.

હાથમાં લ્યો તો મુઢી ફાટી જાય એવા ફળદુપ અનાજભરેલાં ગાડાં જ્યારે ખોબા જેવડા સનાળી ગામના પાદરમાં ઉભા રહ્યા ત્યારે ગામલોકોને નવાઈ લાગી.

ગગુભાને તેમના ઘરેથી બોલાવ્યા. રાજનું તેણું જાણી, ઉતાવળા પગે આવ્યા.

‘લ્યો, ગગુભા! બાપુએ ચકલાં માટે ચણ મોકલાવી છે તો સંભાળી લ્યો!’ આમ કહી પસાયતે ગર્વિત નજરે ગગુભા સામે જોયું. પછી આગળ કહ્યું : ‘ને બાપુએ કિધું છે કે, દાદો સૂરજ નારાયણ ભરે છે તો સાંભળી લ્યો...’

દરબારનું આવું કહેણ અને ચિઠીના શબ્દો ગગુભાને વસમા લાગ્યા. સમસમીને ઉભા રહ્યા.

‘બાપુએ મને લાલચુ તો નહિ જાણ્યો હોય ને!’ ગગુભા મનોમન ભાંગજડ કરવા લાગ્યા : ‘બાપુ! મેં તો અમથું જ કિધું’ તું કે... ચકલીના માળે પધારો... આપની મોટાપ ખાતર આવી ઉપમા દીધી’તી...’ પછી થોડા ઓશિયાળા થઈ સ્વગત કહે : ‘પણ આપ તો મને ખરેખર ચકલી સમજ બેઠા!!’

ગગુભાના ગર્વિલા મોં પર ક્ષોભનું લીપણ લીંપાઈ ગયું.

‘- કે પછી મેં અનાજની નબળી વાત કરી એટલે...’ પછી જાણો સામેથી અવાજ આવ્યો : ‘એટલે જ અનાજ મોકલું હોય... બાપુએ!’

ગગુભાના હૈયામાંથી ઉદ્ગાર ઉઠ્યા : ‘વાહ અમારા અન્નદાતા, વાહ આપની દિલાવરી...!’

શબ્દ-સમજૂતી

મનેખ માણસ, લોક અહૃરી વેળા સાંજવેળા તોખાર ઘોડા લેબાશ પહેરવેશ હંદેહો સંદેશો શાખ અટક આંયા અહીં વટેમાર્ગુ-મુસાફર રાતની રેણ રાતવાસો ઓણ સાલ આ વરસે જે વજે ગણોત, મહેસૂલના સ્વરૂપે ખેડૂત પાસેથી લેવાતું અનાજ પસાયતા બેળી સિપાઈની સાથે ભાંગજડ ભાંજગડ

રૂઢિપ્રયોગ

પેટમાં ટાઢક વળવી નિરાંત કે શાંતિ થવી ચકલીના માળે ગરૂડ પદ્ધારવાં નાની વ્યક્તિને ઘેર મોટી વ્યક્તિનું આવવું સોનાનો સૂરજ ઉગવો સારાંવાનાં થવાં

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઘોડાગાડી ક્યાંથી પસાર થઈ રહી હતી ?
- (2) સનાળી ગામ કોના નામથી જાણીતું હતું ?
- (3) ગગુભા દરબારને શી વિનંતી કરતા ?
- (4) ‘ચકલીના માળે ગરૂડ પદ્ધાર્યા’ એમ ગગુભાએ કોને કહ્યું ?
- (5) દરબારના મનમાં કઈ વાત ઘૂમ્યા કરતી હતી ?

2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લેખકે સલૂણી સાંજને કોની સાથે સરખાવી છે ? શા માટે ?
- (2) ઘોડાગાડીમાંથી બહાર આવી દરબાર મનોમન શું બોલ્યા ? શા માટે ?
- (3) ગગુભાના મોં પર ક્ષોભનું લીપણ શાથી લીંપાઈ ગયું ?

3. પાત્રલેખન કરો :

(1) કવિશાળ ગગુભા

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- અન્ય લોકકથાઓ શોધી તેમાંથી રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો શોધવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● સૂરજ આથમવાની વેળાનું, લોકકથામાંનું, દશ વાંચો - જુઓ. “સૂરજ આથમવાની તૈયારીમાં છે. ખુલ્લા આભમાં કેસરી રંગના દીવડા ઝળહળવા લાગ્યા છે. સલૂણી સાંજ નવોઢા નારીની જેમ ધીમેધીમે પગલાં ભરતી જાણે ચકલીના માળા જેવા ગામમાં ગૃહપ્રવેશ કરી રહી છે. આભ વીજાતાં પંખીડાં પણ માળા ભણી પ્રયાણ કરી રહ્યાં છે. ગામનું મહેનતું મનેખ ટોર-ટાંખર સાથે ગામ ભણી આવી રહ્યું છે. વહેલી પરોઢ્થી ઉલેચાઈ ગયેલું ગામ પાછું સભર થવા લાગ્યું છે.”

● આથમતાં સૂરજની ગામના લોકજીવન ઉપર થતી અસરને વર્ણવવા લેખકે ભાષા દ્વારા જે પ્રયુક્તિઓ રચી છે તેને સમજાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે ! ખુલ્લું આભ... કેસરી રંગના દીવા... નવોઢા... ચકલીના માળા જેવું ગામ... લોકો....

- તમે આથમવા સૂરજ વિશે તમારા શબ્દોમાં લખવાનો પ્રયત્ન કરો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- જુદા જુદા લેખકોની, ગુજરાતની બિનબિન બોલીઓમાં લખાયેલી લોકકથાઓ વિદ્યાર્થીઓને મેળવી આપીને વંચાવવી.
- ટીવી કે અન્ય માધ્યમો દ્વારા લોકકથા-ડાયરા વિશે વિદ્યાર્થીઓને જોવા-માણવા પ્રેરણ આપવી.
- એકાદ લોકકલાકાર કે લોકકથા કે વાર્તા કહેનારની મુલાકાત ગોઠવવી.

રૂઢિપ્રયોગો :

આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે દરેક શબ્દને પોતાનો ઓછામાં ઓછો એક અર્થ હોય છે. આ અર્થ રૂઢિ-પરંપરાથી જ નક્કી થયેલો હોય છે, તેને આપણે કોશગત અર્થ પણ કહીએ છીએ. જેમ કે, ‘પીવું’ શબ્દનો અર્થ ‘મોઢામાં કોઈ પ્રવાહી લઈ તેને પેટમાં પહોંચાવાની ઘટના’ એવો થાય.

દા.ત., પાણી પીવું, દવા પીવી, રસ પીવો, દૂધ પીવું વગેરે. આ રીતે ‘પીવું’ કિયાપદનો વિવિધ પ્રવાહી સાથે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે આપણે જાણીએ છીએ.

આ ઉદાહરણો જુઓ :

(1) વનિતા કયારની પતંગ માટે મારું લોહી પીએ છે.

(2) ગામલોકોએ એકઠા થઈને ચોરને ભૂ પાઈ દીધું.

આ બંને વાક્યોમાં લોહી પીવાની અને ભૂ પાઈ દેવાની વાત છે, પણ ઉપર ‘પીવું’ કિયાપદનો અર્થ આપણે જેવો સમજ્યા તે અર્થમાં આ પ્રયોગ છે?

ના, અહીં વનિતા કજિયો કરે છે, કન્ને છે એ અર્થમાં ‘લોહી પીવું’ શબ્દપ્રયોગ થયો છે. જ્યારે ચોરને શક્તિહીન બનાવી દેવાની ઘટના માટે ‘ભૂ પાવું’ પ્રયોગ થયો છે.

આ રીતે કોશગત અર્થથી જુદો પડતો વિશિષ્ટ અને લાક્ષણિક અર્થ લેવાની રીત એટલે જ રૂઢિપ્રયોગ. ધીરે ધીરે આવો અર્થ વ્યાપક બની, રૂઢ થતો જાય છે.

દરેક સમાજ પાસે અને દરેક પ્રદેશને પોત-પોતાના વિશિષ્ટ રૂઢિપ્રયોગો પણ હોય છે. કોઈ વાતને સરળ શબ્દોમાં રજૂ કરવાને બદલે રૂઢિપ્રયોગ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે તો અભિવ્યક્તિ વધુ અસરકારક અને પ્રભાવી બને છે. આવો પ્રયોગ કરનાર અને સાંભળનાર બંને તરફ આનંદ પ્રગટે છે. વળી, બહુ જ ઓછા શબ્દોમાં ઘણું બધું કહી દેવાય છે.

વળી, ભણેલાં કે અભાગ કોઈ પણ લોકો સામાન્ય વાત-વ્યવહારમાં તેને પ્રયોજ શકે તેટલાં તે સાહજિક બની ગયા છે.

પોતાના સમાજની રહેણી-કરણી, આચાર-વિચાર, માન્યતાઓ, રીત-રિવાજ, સામાજિક વ્યવહારો તથા રોજબરોજની ઘટનાઓ રૂઢિપ્રયોગ દ્વારા પ્રતિબંધિત થાય છે.

રૂઢિપ્રયોગોના થોડા નમૂનાઓ જાઈએ :

(1) ધેર ધેર માટીના ચૂલા હોવા : બધી જગ્યાએ આચાર-વિચાર લગભગ સમાન હોવા.

વાક્યપ્રયોગ : અરે ભાઈ, એમાં કશું નવું નથી, ધેર ધેર માટીના ચૂલા છે.

(2) આંટી ઉકલવી : મુશ્કેલી કે મુંજુવણ દૂર થવી.

વાક્યપ્રયોગ : ઘણા સમયથી હું વિચાર કરતો હતો, આજે મારા મનની આંટી ઉકલી.

(3) કપાળ કાણું હોવું: કમનસીબ- બદનસીબ હોવું.

વાક્યપ્રયોગ : શું થયું એના ઘરે ચોરી થઈ? એનું કપાળ જ કાણું છે.

(4) ગાંઠ પડી જવી : મનમાં પૂર્વગ્રહ બંધાઈ જવો.

વાક્યપ્રયોગ : આમ તો તેઓ સાથે જ રહેતા, પણ કોણ જાણો હવે કંઈક ગાંઠ પડી ગઈ છે.

- (5) પોથીમાંનાં રોગણાં : સિદ્ધાંતવિહોળી વાત, કરો ઉપદેશ - આચાર નહિ.
- વાક્યપ્રયોગ : ભલે એમની પાસે પૈસો ખરો, પણ વાતો બધી પોથીમાંનાં રોગણાં.
- (6) સૂરજ તપતો હોવો : ચડતી દશા હોવી
- વાક્યપ્રયોગ : આજે ભલે તેને કોઈ ન સાંભળો, પણ એક દિ' તેનો સૂરજ તપતો હતો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેનાં વાક્યોમાંથી રૂઢિપ્રયોગ ઓળખાવી તેનો અર્થ લખો :
 - (1) કુંતીના પુત્રોના જીવ ત્રાજવે તોળાઈ રહ્યા છે.
 - (2) આ બુઢા આધીના પ્રાણને એણો સ્નેહનો ઝૂલે જુલાવ્યો છે.
 - (3) તેઓ પાણીના મૂલે જમીનને વેચી દે છે.
 - (4) છોકરાને ભાઈબાપા કરીને તેમણે ભજાવા શહેરમાં મૂક્યો.
 - (5) પહેલાં બંને મિત્રો હતા, પણ હવે તેમને બારમો ચંદ્રમા છે.
 - (6) હે લગવાન! મારું નાક ન કપાય તેનું ધ્યાન રાખજો.
 - (7) બે પૈસા પાસે હોય એટલે ઠોલકી બજાવવાવાળાની કયાં તાણ છે?
 - (8) ઘડીના છઢા ભાગમાં તો આખુંયે ખેતર પાણી પાણી થઈ ગયું.
 - (9) અરે આ જમીન ચોખી કરવામાં તો તેણે પોતાનો કસ કાઢી લીધો.
2. રૂઢિપ્રયોગોના અર્થ આપો તેનો વાક્યપ્રયોગ કરો :

(1) કાગનો વાધ કરવો	(2) આંખ ઊઘડવી
(3) પેટમાં ફાળ પડવી	(4) માથું ખાવું
(5) આબરુના કાંકરા કરવા	(6) એકના બે ન થવું
(7) આસમાન તૂટી પડવું	(8) તારી પાડવું
(9) ગળે વાત ઊતરવી	(10) પાણી વલોવવું
(11) છાણે વીંઠી ચડાવવો	
3. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી રૂઢિપ્રયોગનો ઉપયોગ થયો હોય તેવાં પાંચ વાક્યો તારવીને લખો.

*

કહેવતો :

રૂઢિપ્રયોગોની જેમ આપણા કાન પર અથડાતી બીજી ધનિ-ઉક્તિઓ એટલે કહેવતો. અભિવ્યક્તિને વધુ સચોટ, સુંદર અને અસરકારક બનાવવા માટે વિશિષ્ટ શબ્દસમૂહ વપરાય છે. વળી તે સૌને કર્ષપ્રિય પણ લાગે છે. લગભગ સૌ તેનાથી પરિચિત પણ હોય છે. આવો પ્રયોગ એટલે જ કહેવત. મોટેભાગે કહેવતમાં કિયાપદ હોતું નથી.

સાક્ષર-નિરક્ષર તમામ તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. વળી પ્રદેશો-પ્રદેશો અને સમાજે-સમાજે તેના વપરાશમાં થોડો ફેરફાર રહે છે.

ભોજનમાં જેવી મીઠાશ મીઠું નાખવાથી આવે તેવી મીઠાશ રૂઢિપ્રયોગ કે કહેવત સાંભળવાથી આવે છે. માણસ ભણ્યો બિલકુલ ન હોય, પણ અનુભવી હોય તો તેના મુખે ઘણી વખત ઘાણીકૂટ કહેવતો વપરાતી જોવા મળે છે. દરેક કહેવત પાછળ કોઈ કથા કે વાત જોડાયેલી હોય છે.

સમાસ, અલંકાર એ તો સાક્ષરો જ લગભગ પ્રયોજ શકે, પણ રૂઢિપ્રયોગ, કહેવતો તો કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે સાહજિક બની રહ્યાં છે. થોડામાં ઘણું કહી દેવું એ તેની વિશિષ્ટતા છે.

‘લાવરી અને એનાં બચ્ચાં’ની વાર્તાનો સાર એટલો જ કે, ‘પારકી આશ સદા નિરાશ.’, ‘લોભિયો અને નાળિયેર’ વાર્તાનો સંદેશ ‘અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ’ રાવજા દ્વારા સીતાનું હરણ થવું એ આખી વાર્તા-ઘટનાનો સાર એટલો જ કે, ‘વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ’.

આ પ્રમાણે કોઈ લાંબી વાતનો માત્ર બે-ચાર શબ્દોમાં જ સાર આપતું સાધન એટલે કહેવત એમ આપણે સમજી શકીએ. કહેવતો સૌપ્રથમ કોણે પ્રયોજી હશે, કેવા સંજોગોમાં તે વાપરી હશે તેની જાણકારી મળતી હોતી નથી. ટૂંકમાં, કહેવતો એટલે ગાગરમાં સાગર કે બિંદુમાં સમાયેલો સિંધુ એમ કહી શકાય.

કહેવત સરળતાથી સૌને યાદ રહી જાય તેનું કારણ એ છે કે તેમાં લય અને પ્રાસ રહેલા હોય છે.

કહેવતોનાં થોડાં ઉદાહરણો આપણે જોઈએ :

(1) કરણી તેવી ભરણી	(2) ચમડી તૂટે પણ દમડી ના તૂટે.
(3) જર, જમીન ને જોરું, ત્રણો કર્જિયાનાં છોરું.	(4) જાગ્યા ત્યાંથી સવાર, સૂતાં ત્યાંથી રાત.
(5) તમાશાને તેણું ન હોય.	(6) અન્ન તેવો ઓડકાર.
(7) દૂધનો દાખયો છાશ પણ ફૂંકિને પીએ.	(8) ન બોલ્યામાં નવ ગુણ.
(9) બહુ તંતુ બલવંત.	(10) વાડ વિના વેલો ન ચે.
(11) સો જોશી અને એક ડોશી	(12) કોઈની હવેલી જોઈ જૂપણું તોડી પાડવું નહિએ.

કહેવત એ આખરે અનુભવોનો નિયોગ છે. એટલે પરસ્પર વિરોધી સમજણ ધરાવતી કહેવતો - વિરોધી કહેવતો પણ આપણી આજુભાજુ આપણો સાંભળતા હોઈએ છીએ.

વિરુદ્ધ અર્થ ધરાવતી કહેવતો :

(1) ઝાડી કીડીઓ સાપને તાણે.	(5) ઝાડા મળ્યા ને ખાવા ટયા.
(2) બોલે તેનાં બોર વેચાય.	(6) ન બોલ્યામાં નવ ગુણ.
(3) ધરમના કામમાં ઢીલ નહીં.	(7) ઉતાવળે આંબા ન પાકે.
(4) મન હોય તો માળવે જવાય.	(8) પાકે ઘડે કાંઠા ન ચે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલી કહેવતોને પાંચ-સાત લીટીમાં સમજાવો :

(1) ત્રેવડ ત્રીજો ભાઈ છે.	(2) દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં.
(3) અન્ન તેવો ઓડકાર.	(4) સંપ ત્યાં જંપ.
(5) પૂછતા નર પંડિત.	(6) પછેડી પ્રમાણે સોડ તણાય.
(7) જીબમાં ઊર તો જગતથી વેર.	(8) ખોદો તુંગર ને નીકળ્યો ઉંદર.
(9) કકળાટનું મોં હંમેશાં કાળું.	(10) ઉજ્જવલ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.

2. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં વપરાયેલી કોઈ પણ પાંચ કહેવત શોધી તેને પાંચ-સાત લીટીમાં સમજાવો.

*

અનુવાદ :

એક ભાષાને અલગ અલગ લિપિઓમાં લખી શકાય છે.

(1) We are Indians.

(2) વી આર ઇન્ડિયન્સ.

(3) વી આર ઇન્ડિયન્સ.

ઉપરનાં ત્રણોય વાક્યોની ભાષા અંગ્રેજી છે, પણ પ્રથમ વાક્યની લિપિ અંગ્રેજી છે, બીજા વાક્યની લિપિ ગુજરાતી છે, ત્રીજા વાક્યની લિપિ દેવનાગરી છે.

આ વાક્યો વાંચો :

- (1) Ame bazare jaiye chhiye.
- (2) Ham bazar jate hain.
- (3) We are going to bazar.

આ ગ્રાંય વાક્યોમાં લિપિ અંગ્રેજ છે, પણ પ્રથમ વાક્યની ભાષા ગુજરાતી છે, બીજા વાક્યની ભાષા હિન્ડી છે અને ત્રીજા વાક્યની ભાષા અંગ્રેજ છે.

તમે સમજ્યા હશો કે કોઈ પણ ભાષાને કોઈ પણ લિપિમાં લખી શકાય છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ થયાને પાંચ વર્ષો થઈ ગયાં છે. ત્યારે લિપિ શોધાઈ નહોતી. લિપિની શોધને તો માંડ પાંચેક હજાર વર્ષો થયાં હશે. હજુ પણ કેટલીક ભાષાઓને પોતાની લિપિ નથી, તે દેવનાગરી લિપિમાં લખાય છે.

હવે આપણે અનુવાદ વિશે જાણીએ.

કોઈ એક ભાષામાં લખેલા લખાણને, તેની હકીકતને બીજી ભાષામાં ઢળવી એનું નામ અનુવાદ. એક ભાષાનાં તમામ વાક્યોને કોઈ બીજી ભાષામાં સમજાવવા - ઉતારવાનું કામ અનુભવ માગી લેતું કામ છે. એકથી વધારે ભાષાઓ જાણનાર - સમજનાર જ આ કામ કરી શકે છે. અનુવાદ કરતી વખતે કઈ કઈ બાબતો મહત્વની ગણાય એ વિશે આપણે થોડું વિચારીએ :

- (1) અનુવાદ કરતી વખતે અનુવાદ જે ભાષાનો થતો હોય તેના અર્થને - હાઈને પકડવાં જોઈએ. તેનો શબ્દશાસ્ત્ર અનુવાદ કરવાથી તેમાં રહેલી વાસ્તવિકતા ખોડુંનાય છે અને મૂળ ભાવ જોખમાય છે.

E-cards are easy to carry.

આ વાક્યનો શબ્દશાસ્ત્ર : અનુવાદ થશે - ‘ઈ-કાર્ડને લઈ જવું સહેલું છે.’ પણ વાસ્તવમાં કહેવાનો આશય છે - ઈ-કાર્ડને સાથે રાખવું એ ઘણું સહેલું છે.

- (2) કર્તા, કર્મ, કિયાપદના વાક્યક્રમ દરેક ભાષામાં ફેરફાર ધરાવતા હોય છે, માટે આખું વાક્ય વાંચી-સમજીને અને જરૂર જણાય ત્યાં પાછળનાં વાક્યોને સમજીને જ અનુવાદ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી જ મૂળ લખાણ સાર્થક જળવાઈ રહે છે.
- (3) ભાષા બદલવાથી એવું થઈ શકે કે એક વાક્યનો અનુવાદ કરવા માટે બે વાક્યો કરવાં પડે. ઘણી વખત બે-ત્રાણ વાક્યોનો અર્થ એક વાક્યમાં પણ સમાવી શકાય. અનુવાદમાં પૂરી તટસ્થતા અને વાસ્તવિકતા યથાવતું રહે એ ખૂબ જરૂરી ગણાય.
- (4) ઘણી વખત જે-તે ભાષાના શબ્દો માટે અનુદિત થતી ભાષામાં યોગ્ય શબ્દ ન મળે તેવું બને છે, ત્યારે નજીકનો સમજ શકાય તેવો અર્થ લઈને ચલાવવું પડે છે. ઘણી વખત કોઈ કૂતિ તળપદી બોલીમાં લખાઈ હોય ત્યારે આવું વિશેષ બનવા પામે છે. ત્યારે એવા શબ્દોને ઘણી વખત મૂળ સ્વરૂપે જ રાખવામાં આવે છે. દા.ત. છાણાં, કોસ, પાળિયો, ઝાંપલી વગેરે.
- (5) અનુવાદ જે ભાષામાં થતો હોય તે ભાષાના માન્ય શિષ્ટ શબ્દો વપરાય તે જરૂરી છે. અનૂદિત ભાષામાં પ્રાદેશિક - તળપદા શબ્દો વાપરવામાં કાળજી રાખવી.

હવે અહીં આપેલા અનુવાદના નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરો :

- (1) Lord make me an instrument of thy peace.
Where there is hatred, let me sow love.
Where there is injury, pardon.
Where there is doubt, faith.

- Saint Francis

આ કવિતાંશનો કુન્દનિકા કાપડિયાએ કરેલો અનુવાદ આ મુજબ છે :

હે પરમાત્મા, મને તારી શાંતિનું વાહન બનાવ.

જ્યાં વિક્કાર છે ત્યાં હું પ્રેમ વાવું.

જ્યાં ધાવ થયો છે ત્યાં ક્ષમા.

જ્યાં શંકા છે ત્યાં શ્રદ્ધા.

(2) The service of the fruit is precious,

The service of the flower is sweet,

but let my service be the service of the leaves,

in its shade of humble devotion.

- Rabindranath Tagore

અનુવાદ : ફળની સેવા મૂલ્યવાન છે,

ફૂલની સેવા મધુર છે, પણ મારી સેવા

પાંદડાની નમ્ર ભક્તિભરી ધાયા સમી હજો.

(3) કબા ગાંધીને પણ એક પછી એક ચાર ઘર થયેલાં. પહેલાં બેથી બે દીકરીઓ હતી, છેલ્લાં પૂતલીબાઈથી એક દીકરી અને ત્રણ દીકરા, તેમાંનો છેલ્લો હું.

- મોહનદાસ ગાંધી, 'સત્યના પ્રયોગો'

અનુવાદ : કબા ગાંધી કી ભી ચાર શાદિયાં હુર્દ થીં । પહલી સ્ત્રી કે મરને પર ઇસરી હુર્દ, ઇસી તરહ તીસરી ઔર ફિર ચૌથી । પહલી દો પતિયોં સે દો લડ્કિયોં હુર્દ । અંતિમ પુતલીબાઈ સે એક લડ્કી ઔર તીન લડ્કે । સબસે છોટા મૈં ।

અનુવાદ : મહાવીરપ્રસાદ પોદ્દાર

Kaba Gandhi married for times in succession, having lost his wife each time by death. He had two daughters by his first and second marriages. His last wife, Putlibhai bore him a daughter and sons. I being the youngest.

Translated by Mahadev Desai

